

ПОЛІТИЧНІ НАУКИ

УДК 321.152

DOI <https://doi.org/10.30970/PPS.2020.32.11>

КОНТУРИ ТЕОКРАТИЧНОЇ ДЕСПОТІЇ У ДЖЕРЕЛАХ ПОЛІТИЧНОЇ ДУМКИ СТАРОДАВНЬОГО ВАВИЛОНУ

Вікторія Бунь

*Львівський національний університет імені Івана Франка,
філософський факультет, кафедра теорії та історії політичної науки
вул. Університетська, 1, 79000, м. Львів, Україна*

Розглянуто особливості формування теократичних деспотій у Стародавньому Вавилоні на прикладі аналізу «Законів Хаммурапі» та «літератури мудрості». Висвітлено особливості легітимації політичної влади царя шляхом апеляції до теократичних джерел влади. У «Законах Хаммурапі» наголошується, що влада царю надана богом Мардуком.

У статті розглянуті особливості соціальної структури старовавилонського суспільства, яке складалося із авелумів («мужі»), мушкенумів («покірні») та вардумів (раби). Проаналізовано статті судебника, присвячені регламентуванню правового становища рабів, шляхів потрапляння у рабство, особливостей захисту рабовласницької системи державою. Наголошено, що теократична деспотія часів Хаммурапі традиційно спиралася на великий забюрократизований чиновницький апарат, який очолював царський радник (нубанда).

Проаналізовано функції чиновницького апарату, статус жерців як окремої групи чиновників. Підкреслено, що теократична деспотія Хаммурапі спиралася на силу військових, оскільки функціями війська були не лише ведення війн і здійснення завоювань нових територій, а й охорона правопорядку всередині країни, запобігання повстанням і заворушенням. Розглянуто 16 статей «Законів Хаммурапі», які стосувалися прав воїнів, їхнього майнового становища, захисту від свавілля начальників і лихварів.

Зазначено, що за дотриманням правопорядку слідкувала розгалужена судова система, послугами якої вавилоняни активно користувалися у питаннях продажу, оренди майна, найму працівників, кримінальних правопорушень. У Стародавньому Вавилоні сформувалася ієрархія судів, а саме царські, храмові, общинні та міські суди. Проаналізовано низку статей «Законів Хаммурапі», які передбачали відповідальність за лжесвідчення і неправдиве звинувачення та санкції для судді у разі хабарництва і зловживань з його боку.

Підкреслено, що деспотична влада царя також ґрунтувалася на економічній могутності та значній частці державних земель порівняно із обсягами приватних і общинних територій. Значна увага у законах приділена також кабалі як соціальному лиху та особливостям функціонування патріархальної сім'ї.

Ключові слова: Стародавній Вавилон, «Закони Хаммурапі», теократична деспотія, фаталізм.

Розуміння актуальних проблем сучасності не можливе без врахування та аналізу досвіду функціонування державних утворень попередніх історичних періодів. Політична думка хоча і сформована у певних історичних умовах на досвіді функціонування різних форм державного правління, але характеризується значним рівнем неперервності та послідовності. Розуміння шляхів формування та становлення державного апарату у різні історичні періоди дозволяє науковцям об'єктивніше поглянути на сучасні політичні процеси і відповісти на питання щодо збереження цілісності та стабільності суспільства.

Перші форми державної політичної організації, перші спроби осмислення політичної реальності з'явилися на теренах Стародавнього Сходу, а саме у Стародавньому Єгипті та Вавилоні. Метою пропонованої статті є аналіз джерел політичної думки у Стародавньому Вавилоні на предмет відображення особливостей становлення теократичної деспотії.

Долина річок Тигру та Єфрату поряд із Єгиптом є одним із найдавніших вогнищ зародження цивілізації. На теренах Межиріччя виникали і зникали численні держави та їх об'єднання. Система політичного врядування в містах-державках суттєво різнилася. Міста-держави Межиріччя постійно воювали між собою, утворюючи нетривкі політичні союзи, внаслідок чого протягом 3 тисячоліття до н.е. політична перевага безупинно переходила з одних рук в інші. Політичне об'єднання відбулося у XXIV ст. до н.е. під час піднесення міста Аккада, очільником якого став цар Саргон Аккадський. Завоювавши Шумер і об'єднавши Межиріччя, Саргон провів низку реформ, що мали на меті посилення могутності держави. Саме із Саргоном Аккадським найчастіше пов'язують становлення теократичної деспотії на території Межиріччя.

Ще один період піднесення на території Месопотамії розпочався у XIX ст. до н.е., коли виникло Вавилонське царство. Особливої могутності Старовавилонське царство досягло за шостого царя першої вавилонської династії Хаммурапі. Йому вдалося створити могутню, централізовану державу, об'єднавши міста Шумеру і Аккаду, частину еламських територій і земель майбутньої Ассирії.

Вавилонська держава була класичним зразком східної теократичної деспотії, що яскраво демонструють джерела політичної думки того часу. Загалом реконструювати контури суспільного та політичного життя Стародавнього Вавилону є цілком можливо, зважаючи на численні джерела з історії Стародавнього Вавилону, які містилися на глиняних табличках і дійшли до наших днів. Науковці послуговуються джерелами найрізноманітнішого характеру, серед яких юридичні пам'ятки, адміністративно-господарські документи (торгові угоди, угоди про боргові займи, оренду землі чи найм працівників), пам'ятні царські написи і аннали, так звані царські списки, стародавні хроніки, дипломатичні акти, релігійно-філософські, літературні, наукові тексти.

Реконструювати особливості державного врядування та суспільної системи нам дає можливість одне з найвідоміших джерел історії та політичної думки Старовавилонського царства – «Закони царя Хаммурапі» (далі – «Закони Хаммурапі»). Уже зі вступу судебника стає зрозумілим, що у державі існувала сильна монархічна влада, яка легітимувалася владою богів.

Так, у низці статей «Законів царя Хаммурапі» йдеться про походження царя від бога Мардука. У вступі Хаммурапі перераховує усі добрі справи, які він на своїй посаді зробив для мешканців Вавилонського царства. Він підкреслює, що був покликаний Мардуком, для того, щоб у державі були право та закон, а у суспільних відносинах запанувала справедливість: «Коли Мардук скерував мене, щоб справедливо керувати людьми і дати країні щастя, тоді я вклав у уста країни істину і справедливість та покращив становище людей. Я викоринив міжусобиці, покращив становище країни, поселив людей у надійних місцях і позбавив їх страху. Щоб сильний не утискав слабшого, щоб надавалася справедливість сироті і вдові, я накреслив свої дорогоцінні слова на моєму пам'ятнику» [1, с. 153].

У висновках до судебника ще раз наголошується на винятковій ролі пропонованого Хаммурапі законодавства. Таким чином світська влада царя легітимувалася за допомогою теократичних чинників, царські закони оголошувалися божими, а опір монарху (політичній системі) означав неповагу та бунт проти богів, що загрозувало миттєвою карою від цих самих богів.

У «Законах царя Хаммурапі» законодавець регламентує майже усі сторони життя тогочасного вавилонського суспільства, а саме специфіку політичної, економічної систем та особливості соціальної ієрархії. У судебнику знаходимо законодавчі норми, присвячені адміністративному, кримінальному, сімейному, трудовому, цивільному та процесуальному праву.

З тексту законів дізнаємося про контури соціальної структури старовавилонського суспільства, яке складалося із авелумів («мужі»), мушкенумів («покірні») та вардумів (раби). Хоча дослідники наголошують, що кількість соціальних груп і прошарків насправді була значно більшою, а система зв'язків – значно складнішою. З тексту судебника авелуми постають як повноправні члени сільської чи міської общин, які володіли часткою спільної общинної землі. До категорії мушкенумів дослідники насамперед зараховують збіднілих селян, які наймалися на службу до царя і знаходилася на нижчому щаблі соціальної ієрархії. Про обмежені громадянські права та нерівноправне становище цих двох груп населення свідчить різна міра покарання за пошкодження майна та здоров'я авелума та мушкенума: «Якщо людина вибила зуб рівному собі (авелуму), то повинні вибити зуб і йому. Якщо він вибив зуб мушкенуму, то слід заплатити 1/3 міни срібла» [1, с. 169].

Значна частина статей судебника присвячена регламентуванню правового становища рабів. У період Старовавилонського царства, на відміну від попередніх етапів історії Межиріччя, де мало місце так зване патріархальне рабство (раб сприймався як член общини), вардуми вважалися звичайним майном господаря і були предметом купівлі-продажу. Раби не мали жодних прав, підлягали тавруванню, їх жорстоко карали за будь-яку непокору. Джерелами поповнення класу рабів міг стати полон на війні, боргова кабала. Рабом також можна було стати за вироком суду як покарання за правопорушення. Поширеною була работоргівля, а також спадкове рабство.

«Закопи Хаммурапі» захищали право власності господарів над рабами. На державу покладалася функція збереження встановленої системи, вона законодавчо регулювала работоргівлю, розшукувала та карала рабів-утікачів та тих, хто їм допомагав. Зокрема той, хто вкрав раба, допоміг йому втекти, ліквідувати тавро або переховуватися, карався смертю. Якщо вардуму були нанесені тяжкі тілесні ушкодження, власнику слід було відшкодувати збитки.

«Закопи Хаммурапі» містять інформацію про те, що серед рабів у Вавилоні також існувала певна соціальна ієрархія. Зокрема, рабіня-наложниця і її діти після смерті господаря ставали вільними. Окрім торгівельних функцій, обов'язком купців (тамкарів), які перебували на царській службі і виконували роль торгівельних агентів, був викуп із полону колишніх вавилонських громадян, які потрапили у рабство в іншій країні.

Теократична деспотія часів Хаммурапі традиційно спиралася на великий бюрократизований чиновницький апарат, що очолювався особисто царським радником – нубандою. Окремо у столиці існували чиновники «царської палати», функцією яких було наповнення державної скарбниці. У кожній області створювалася власна адміністрація, яка завідувала збором податків, слідкувала за належним виконанням державних повинностей, відповідала за формування ополчення, контролювала очільників сільських общин, керувала державним земельним фондом, іригаційними системами на місцях тощо. Окремою групою чиновників, як і в Стародавньому Єгипті, були жерці. За роботу чиновники отримували так званий «ільк» (це могли бути продукти харчування, земля тощо). Окрім чиновників, земля надавалася у службове користування військовим на період виконання службових обов'язків.

16 статей «Законів Хаммурапі» стосувалася прав воїнів, їхнього майнового становища (захист їхнього майна від лихварів), їм гарантувалася низка пільг. За ефективне виконання службових обов'язків держава надавала військовим у користування земельні наділи (вже згадуваний «ільк»). Доки військовослужбовець сумлінно служив у війську і вико-

нував усі покладені на нього зобов'язання, земля не могла бути відчуженою. Зокрема, у судебнику зазначається: 1) заборонено купувати майно воїна або забирати його за борги; 2) майно воїна міг успадкувати старший син, якщо він продовжував кар'єру батька. Якщо у військового не було повнолітніх синів, то третина майна залишалася вдові; 3) пограбування або продаж у рабство воїна командиром каралося смертю останнього; 4) воїна, який потрапив у полон, слід було викупити за державні кошти; 5) у разі невиконання своїх обов'язків (якщо воїн запізнювався або посилав замість себе найманця, але надалі користувався службовим майном), він мав підлягати страті [2, с. 25].

Функціями війська за часів Хаммурапі були не лише ведення війн і здійснення завоювань нових територій, а й охорона правопорядку всередині країни, запобігання різного роду повстанням і заворушенням. Це пояснює таку прицільну увагу до прав воїнів у «Законах Хаммурапі».

За дотриманням правопорядку також слідкувала розгалужена і досить розвинена судова система. Вавилоняни активно користувалися її послугами не лише у кримінальних справах, а й у питаннях продажу, оренди майна, найму працівників тощо. Верховним суддею був цар, який виступав вищою інстанцією для розгляду цивільних і карних справ [3, с. 36]. Справи, які стосувалися рядових общинників, розглядали судді (храмові або громадські чиновники) разом із сільськими старійшинами.

У період правління Хаммурапі була проведена судова реформа, яка значно обмежила функції храмових суддів на користь судів царських, що були створені у містах у кількості від 6 до 10 осіб. До таких судів часто входили керівники міст та областей. Крім того, царські чиновники вели нагляд за діяльністю сільської общини, яка мала певне самоуправління. На чолі такої общини стояв рабіанум, який відповідав за виконання общиною повинностей, а також за усе, що відбувалося на її території [4, с. 17]. Існували також колегії, у які об'єднувалися не лише професійні судді, а судовий персонал (глашатаї, писарі тощо). Таким чином у Стародавньому Вавилоні існувала ієрархія судів: царські, храмові, общинні та міські суди.

Про високий рівень організації судочинства свідчить те, що судді у своїх рішеннях керувалися писаним правом. Існувало процесуальне право, яке передбачало не лише заслуховування свідчень учасників справи, а й проведення попереднього розслідування. У «Законах Хаммурапі» є статті, які передбачали відповідальність за лжесвідчення та неправдиве звинувачення. Покарання за такі дії визначалися за принципом таліону (на лжесвідка очікував той самий присуд, що й на обвинуваченого у разі доведення вини останнього). Поряд із цим судова система не була позбавлена пережитків первіснообщинного ладу (принцип таліону, «божий суд» тощо).

Судова система у Вавилоні, як і чиновницький апарат загалом, були пронизані хабарництвом і зловживаннями. Стаття п'ята «Законів Хаммурапі» передбачала санкції для судді у вигляді штрафу та звільнення у разі спроби змінити власне письмове рішення: «Якщо суддя розібрав справу, виніс рішення і виробив документ із печаткою, а потім рішення змінив, то слід оприлюднити інформацію про зміну рішення суддею. У зборах його повинні підняти із судейського крісла і не повинен він більше сидати із суддями у суді» [1, с. 154].

Окрім теологічних основ і сили війська, надзвичайна влада царів також ґрунтувалася на економічній могутності та значній частці державних земель порівняно із обсягами приватних і общинних територій. Незважаючи на те, що приватна власність існувала і процвітала, її обсяги були значно меншими за державний сектор економіки.

У період Середньовавилонського царства приватна власність оформлюється остаточно. Ільк, який надавався чиновникам у користування, поступово почав закріплюватися за їхніми нащадками і передаватися у спадок. Також з'явилася форма передачі землі служ-

бовцям на «вічні часи». Члени общин і службовці, які користувалися службовим майном, перетворилися на приватних власників, що оподатковувалися державою. Згодом централізоване державне управління було ліквідоване.

Низка статей «Законів Хаммурапі» присвячена кабалі та лихварству, що перетворилися на соціальне лихо, яке руйнувало вавилонське суспільство та державу із середини. Хаммурапі, прийшовши до влади, встановив «справедливість у країні» (ліквідував боргові зобов'язання тих, хто перебував у кабалі). Проте він не скасував кабалу як явище, а лише регламентував діяльність лихварів.

Судебник містить інформацію, що авелум не міг потрапити у кабальну залежність за жодних умов, а мушкенум міг потрапити у боргове рабство не більше ніж на три роки. Після завершення цього терміну авелум мав бути відпущений незалежно від обсягів боргу. Тобто общинник не перетворювався на раба в класичному розумінні, а потрапляв у кабальну залежність на чітко визначений період часу.

Також у судебнику регламентувався лихварський відсоток, було заборонено позбавляти боржника усього майна або врожаю, відчужити можна було лише ту частку, яка відповідала сумі позики та відсоткам. Законодавець постановляв, що віддавати борг можна було не лише сріблом, а й продуктами харчування, а у неврожайні роки або у разі повені чи інших стихійних лих повернення боргу переносилося на пізніший термін. Якщо боржник помирав у кабалі через умови утримання чи виконання важких робіт, кредитор також карався смертю.

Загалом «Закони Хаммурапі» містять положення, що регламентують економічні відносини різних класів, орендні відносини, оплату найманої праці, розмір заробітної плати найманого працівника, сімейні відносини тощо. З судебника ми дізнаємося про функціонування старовавилонської патріархальної сім'ї. Чоловік набував дружину як власність, міг продати її та дітей у рабство, віддати у кабалу за борги, міг залишити сім'ю, не пояснюючи причин. Шлюб вавилонян мав бути зареєстрований і визнавався законним лише у разі юридичної санкції держави: «Якщо чоловік взяв собі жінку за дружину і не уклав із нею договору, то жінка – не дружина йому» [1, с. 162].

Одруження супроводжувалося викупом, який платив наречений, а наречена приходила у дім чоловіка із приданим. Низка статей «Законів Хаммурапі» стосується регламентації сімейних відносин у разі зради, смерті, хвороби, відмови чоловіка жити з дружиною, особливостей покарання (наприклад, за зраду) і долі приданого у цих випадках. Також регламентуються особливості успадкування майна. Майно чоловіка успадковували його сини, дружина могла лише управляти господарством у разі, якщо діти не досягли повноліття. Є стаття, яка передбачає позбавлення синів спадщини: «Якщо син двічі завдає тяжкої образи, то батько може відмовити йому у праві на спадщину» [1, с. 165].

Цікавим є те, що судебник допускає шлюб вільної жінки і раба. Детально регламентуються майнові відносини у такій сім'ї та статус дітей: «Власник раба не може пред'явити позов до синів доньки вільної людини стосовно рабства» [1, с. 166].

Науковці наголошують, що у «Законах Хаммурапі» відображені не усі сфери життя Стародавнього Вавилону. Так, не йдеться про такі особливості державного управління як відносини царської адміністрації та общин, не згадуються жерці та економічне становище храмових господарств тощо. Загалом функції та роль «Законів Хаммурапі» у старовавилонському суспільстві дослідники оцінюють по-різному – від розгляду судебника як чинного законодавства до оцінки його як переліку добрих побажань. Загалом вважається, що у повсякденному житті вавилоняни послуговувалися не лише «Законами Хаммурапі», а й низкою норм звичаєвого права. Водночас дія судебника не обмежувалася лише старовавилонським суспільством, а діяло на територіях інших держав Месопотамії.

Скласти уявлення про становлення теократичної деспотії на теренах Межиріччя нам дозволяє низка художніх творів, так звана «література мудрості», зокрема поеми шумерська «Людина і її бог» (кінець III – початок II тис. до н.е.), давньовавилонська «Чоловік стогне» (XVIII ст. до н.е.), вавилонська «Про безневинного страждальця» (XIII ст. до н.е.), аккадська «Вавилонська теодицея» (перша половина XI ст. до н.е.) тощо.

Спільним для цих творів є сюжет про мученика («безневинного страждальця»), який шанував Бога і царя, сумлінно працював і вів праведне життя («Я постійно сумлінно молився», «Я шанував царя, я рівняв його з богом») [5], але, не дивлячись на це, його спікали усі можливі біди (хвороби, бідність тощо). Такий яскраво виражений фаталізм є характерною ознакою суспільно-політичного мислення стародавніх вавилонян.

У «Вавилонській теодицеї» автор наголошує, що доля людей – це страждання, особливо праведних і набожних. В умовах теократичної деспотії цілком логічним виглядає рецепт, який пропонується, – бути покірним, молитися богам, підкорятися цареві і владі, тоді, можливо, боги надішлють очікувану винагороду.

Загалом аналіз писемних джерел Стародавнього Вавилону дозволяє констатувати, що характерними рисами суспільно-політичного мислення того часу були фаталізм, теократизм і деспотизм.

Список використаної літератури

1. Законы вавилонского царя Хаммурапи / Хрестоматия по истории Древнего Востока : Учебное пособие в 2-х частях. Ч. I / Под ред. М.А. Коростовцева, И.С. Кацнельсона, В.И. Кузищина. М. : Высш. школа, 1980. С. 151–178.
2. Історія політичної думки : підручник / за заг. ред. Н.М. Хоми [І.В. Алексеєнко, Т.В. Андрущенко, О.В. Бабкіна, В.В. Бунь та інші]. Л. : «Новий Світ – 2000», 2016. 1000 с.
3. Кравчук М., Глабай А. Історико-правова характеристика статусу суддів і судового розсуду у країнах Стародавнього Сходу. *Історико-правовий часопис*. 2018. № 2(12). С. 34–38.
4. Мишак І.М. Правове становище військовослужбовців і державних службовців у Стародавньому Вавилоні. *Наукові записки Інституту законодавства Верховної Ради України*. 2013. № 5. С. 15–19.
5. Луцюк М. Вавилонська поема «Про безневинного страждальця» (фрагмент): художній переклад на українську. *Синopsis: текст, контекст, медіа*. 2014. № 3. URL: http://nbuv.gov.ua/j-pdf/stkm_2014_3_11.pdf (Дата звернення: 01.10.2020).

THE CONTOURS OF THEOCRATIC DESPOTIA IN THE SOURCES OF POLITICAL THOUGHT OF ANCIENT BABYLON

Victoriia Bun

Ivan Franko National University of Lviv,

Faculty of Philosophy, Department of Theory and History of Political Science

Universytetska str., 1, 79000, Lviv, Ukraine

The peculiarities of the formation of theocratic despotism in Ancient Babylon are considered on the example of the analysis of the “Code of Hammurabi” and the “literature of wisdom”. The peculiarities of legitimation of the political power of the ruler by appealing to theocratic sources of power are highlighted. The “Code of Hammurabi” emphasizes that the power of the king was given by the god Marduk.

The characteristics of the social structure of ancient Babylonian society which consisted of awilums, muškenums and wardums (slaves) are considered in the article. The laws of the “Code of Hammurabi”

which were devoted to the regulation of the legal status of slaves as a property, ways of falling into slavery, features of protection of the slave-owning system by the state are analyzed. It was emphasized in the article that the theocratic despotism of Hammurabi's time was traditionally based on a large bureaucracy headed by a ruler's adviser (nuband).

The functions of the bureaucracy, the status of priests as a separate group of officials are analyzed. It is emphasized that Hammurabi's theocratic despotism was based on the military force, as the functions of the army were not only to wage wars and conquer new territories, but also to protect law and order in the middle of the country and to prevent uprisings and riots. 16 laws of the "Code of Hammurabi" concerning the rights of the soldiers, their property status, protection from the arbitrariness of the chiefs and the moneylenders are considered.

It is noted that the law and order was monitored by an extensive judicial system, the services of which the Babylonians actively used in matters of sale, lease of property, hiring workers, criminal offenses etc. In ancient Babylon, a hierarchy of courts was formed, namely royal, temple, community and city courts. The laws of the "Code of Hammurabi", which provided for liability for perjury and false accusations, were analyzed. Sanctions were also provided for a judge in case of bribery.

It is emphasized that the despotic power of the king was also based on economic power and a significant share of state lands in comparison with the volume of private and communal territories. The laws also pay attention to debt bondage as a social disaster and to the peculiarities of the functioning of the patriarchal family.

Key words: Ancient Babylon, the "Code of Hammurabi", theocratic despotism, fatalism.